चतुर्थः पाठः। विध्यर्थमाला। (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यपूर्णानि पद्यरत्नानि। सुभाषितानि अस्माकं मनः रञ्जयन्ति, अस्माकं ज्ञानं वर्धयन्ति, कथं व्यवहारः करणीयः, किं कर्तव्यं, किं च न करणीयम् इति सम्यक् बोधयन्ति।

सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत्सुखम्।
सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम्॥१॥

[सुखार्थी चेत् विद्यां **त्यजेत्**। विद्यार्थी चेत् सुखं **त्यजेत्**। सुखार्थिनः विद्या कुतः ? विद्यार्थिनः सुखं कुतः ?]

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेत् जलम्।
सत्यपूतां वदेत् वाणीं मनःपूतं समाचरेत्॥२॥

[दृष्टिपूतं पादं **न्यसेत्**। वस्त्रपूतं जलं **पिबेत्**। सत्यपूतां वाणीं **वदेत्**। मनःपूतं **समाचरेत्**।]

धनमलब्धं काङ्क्षेत, लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्धयेत् सम्यक्, वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत्॥३॥

[अलब्धं धनं **काङ्क्षेत**। लब्धं (धनं) प्रयत्नतः **रक्षेत्**। रक्षितं (धनं) सम्यक् **वर्धयेत्**। वृद्धं (धनं) तीर्थेषु **निक्षिपेत्**।]

अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्॥४॥

[अक्रोधेन क्रोधं **जयेत्**। साधुना असाधुं **जयेत्**। दानेन कदर्यं **जयेत्**। सत्येन च अनृतं **जयेत्**।]

दुःखे दुःखाधिकान् पश्येत् सुखे पश्येत् सुखाधिकान्।
आत्मानं शोकहर्षाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेत्॥५॥

[दुःखे दुःखाधिकान् **पश्येत्**। सुखे सुखाधिकान् **पश्येत्**। (मानवः) शत्रुभ्याम् इव शोकहर्षाभ्याम् आत्मानं न**अर्पयेत्**।]

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः।
किन्नु मे पशुभिस्तुल्यं किन्नु सत्पुरुषैरिति॥६॥

[नरः आत्मनः चरितं प्रत्यहं **प्रत्यवेक्षेत** किं नु मे (चरितं) पशुभिः तुल्यम्? किं नु (मे चरितं) सत्पुरुषैः (तुल्यम्) इति।]

बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत्।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत्॥ ७॥

[(नृपः) बकवत् अर्थान् **चिन्तयेत्** सिंहवत् च **पराक्रमेत्**। वृकवत् **अवलुम्पेत** शशवत् च **विनिष्पतेत्**।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १–

१) एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) विद्यार्थी किं त्यजेत् ?
(आ) सुखार्थी किं त्यजेत्?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत।

१) त्यजेद्विद्याम् २) त्यजेत्सुखम्
३) कुतो विद्या ४) कुतो विद्यार्थिनः

३. समानार्थकशब्दं लिखत।

१) विद्या २) विद्यार्थी

४. प्रश्ननिर्माणं कुरुत।

(अ) सुखार्थी विद्यां न लभते।
(आ) विद्यार्थी सुखं न लभते।

श्लोकः २.

१) एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) कीदृशं जलं पिबेत् ?

(आ) कीदृशीं वाणीं वदेत् ?

२. समानार्थकशब्दं चित्वा लिखत।

वाक्, पवित्रम्, ऋतम्, उदकम्।

३. स्तम्भमेलनं कुरुत।

विशेषणम्	विशेष्यम्
दृष्टिपूतः	वाणी
वस्त्रपूतम्	आचरणम्
मनःपूतम्	पादः
सत्यपूता	जलम्

श्लोकः ३–

१. एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) मनुजः कीदृशं धनं काङ्क्षेत ?

(आ) वृद्धं धनं कुत्र निक्षिपेत्?

२. क्रमानुसारं रचयत।

१) धनस्य रक्षणम्। (२) तीर्थेषु दानम्।

(३) धनस्य इच्छा। (४) धनस्य वर्धनम्।

३. पदपरिचयं लिखत।

	मूलधातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
काङ्क्षेत				
रक्षेत्				
निक्षिपेत्				

श्लोकः ४ –

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) क्रोधं केन जयेत्?

आ) दानेन किं जयेत्?

इ) सत्येन किं जयेत्?

२. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत।

क्रोधः, असाधुः, सत्यम्, दानम्।

३. श्लोकात् तृतीयान्तपदानि चित्वा लिखत।

४. सन्धिविग्रहं कुरुत। चानृतम्।

श्लोकः ५ –

१) एकवाक्येन उत्तरत।

अ) दुःखे कान् पश्येत्?

आ) सुखाधिकान् कदा पश्येत् ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत।

शत्रुभ्यामिव, नार्पयेत्।

३ विरुद्धार्थकशब्दं लिखत।

सुखम्, अधिकम्, शोकः, शत्रुः।

४) जालरेखाचित्रं पूरयत।

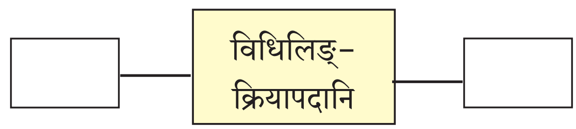

श्लोकः ६ –

१) एकवाक्येन उत्तरत।

अ) प्रत्यहं किं प्रत्यवेक्षेत ?

आ) चरितं केन तुल्यं माऽस्तु ?

इ) चरितं केन तुल्यम् अस्तु ?

२. सन्धिं कुरुत।

अ) पशुभिः + तुल्यम् आ) किम् + नु

इ) सत्पुरुषैः + इति ई) नरः + चरितम्

३ समानार्थकशब्दानां युग्मं चिनुत।

अ	प्रत्यहम् , नरः, चरितम्, पशुः, तुल्यः, सत्पुरुषाः
आ	वर्तनम्, मृगः, प्रतिदिनम्, मनुजः, सज्जनाः, समः

श्लोकः ७ –

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) नृपः अर्थान् कथं चिन्तयेत् ?

आ) नृपः कथं पराक्रमेत् ?

इ) नृपः कथम् अवलुम्पेत ?

ई) नृपः कथं विनिष्पतेत् ?

२. लिङ्लकारस्य क्रियापदानि चिनुत।

३. श्लोकात् पशुद्वयं चिनुत लिखत च।

४. सन्धिं कुरुत।

अ) शशवत् + च आ) च + अवलुम्पेत

इ) चिन्तयेत् + अर्थान्।

क्रियापदं किं कथयति?–१

'क्रियापदम्' इति वाक्यस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम्।

बालकः ग्रन्थं **पठति**। इति वाक्ये '**पठति**' इति क्रियापदम्।
तेन कस्य बोधः भवति ?

(१) पठनस्य क्रिया ✓
(२) परस्मैपदम् ✓
(३) प्रथमः पुरुषः ✓
(४) एकवचनम् ✓
(५) लट्लकारः ✓
(६) धातोः गणविकरणम् ✓
(७) कर्तुः पुरुषः वचनं च ?

अधुना एतानि वाक्यानि पठत।

(१) **बालकः** ग्रन्थं **पठति**।
(२) **बालकौ** ग्रन्थं **पठतः**।
(३) **बालकाः** ग्रन्थं **पठन्ति**।
(४) **अहं** ग्रन्थं **पठामि**।
(५) **त्वं** ग्रन्थं **पठसि**।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्तृपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति। यदि कर्तृपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्तृप्रधानानि वाक्यानि इमानि।

'**पठति**' इति क्रियापदस्य श्रवणेनैव कर्ता प्रथमपुरुषस्य एकवचने इति ज्ञायते। तथैव '**पठामि**' इति पदेन कर्ता उत्तमपुरुषस्य एकवचने इति स्पष्टं भवति। एवं क्रियापदेन कर्तृपदस्य पुरुषस्य वचनस्य अपि बोधः भवति।

कर्तृवाच्यः प्रयोगः। (कर्तरि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
प्रथमा विभक्तिः	द्वितीया विभक्तिः	**कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्**

(१) मधुरा सुधाखण्डान् आनयति।

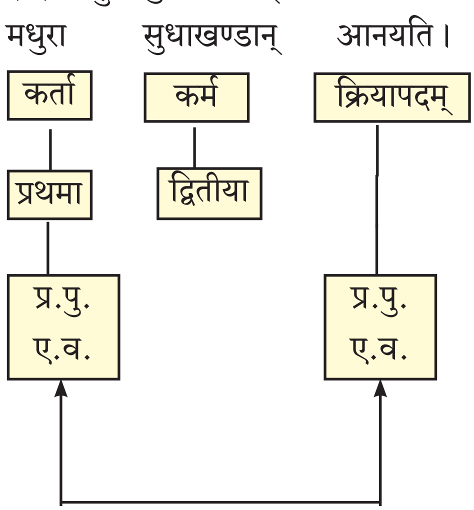

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

२) वयं ग्रन्थं पठामः।

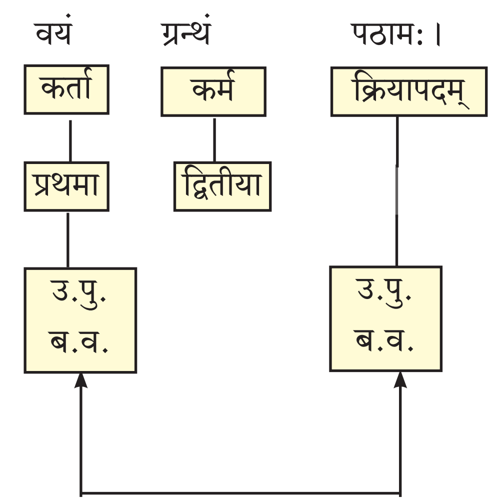

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।